

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

Faiq ƏLƏKBƏRLİ

İnsan, ona münasibət, həyatının mənası və bütün bunların fəlsəfi anlamda mədəniyyətlə qarşılıq əlaqəsi hər zaman müfəkkirləri düşündürmüşdür. Əlbəttə, müfəkkirlərin təbiət, kosmos və digər hadisələrə münasibəti insana münasibətdən fərqli xarakter daşımaqdadır. Çünki araşdırdığımız mövzuda insanın özünü özünə münasibəti dayırmaqdadır. O zaman belə bir sual meydana çıxır ki, insan özü özünü necə dəyərləndirir və burada obyektiv olmaq mümkündürmü? Bizcə, bu mövzu olduqca həssasdır və birmənalı fikr yürütmək mümkün deyildir. Birincisi, ona görə ki, insanın özü özünü dəyərləndirməsi, həyatının mənasını müəyyənləşdirməsi və üstəlik, əxlaqi dəyərlər çərçivəsində hərəkət etməsi çox da asan bir məsələ deyildir. Əksinə, insanın özünün özünə münasibətində yetərli qədər ziddiyyətlər vardır. Bu ziddiyyətlərin qaynağı da fərqli coğrafiya məkanlarda, fərqli şərtlər altında, fərqli mədəniyyətlərə sahib olmasıdır. Əslində burada son olaraq qeyd etdiyimiz fərqli mədəniyyətlər və onun keçirdiyi təkamül yollarının özü də birmənalı deyildir. Yaxud da güclü mədəniyyətlərə (maddi-fiziki və mənəvi-psixoloji) sahib olan toplumların özündən qat-qat zəif olanların özünə bənzətmələri də bir gerçəkdir. Hətta, mədəni-əxlaqi anlamda bir qədər geridə olan toplumların özündən "güclü" toplumları üzərində qalibiyyətdən sonra sonuncularının təsir dairələrinə düşməsinə də tarixdə dəfələrlə rast gəlməmişdir. Belə olduğu təqdirdə yüksək mədəniyyətə sahib insan və insan toplumları haqqında fikr yürütdərkən problema hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Başqa sözlə, mövzunu dərinlən təhlil etmədən hər hansısa hökmlər vermək doğru olmazdı.

Biz bu mövzu ilə bağlı sadəcə olaraq, bir neçə Azərbaycan Türk müfəkkirinin düşüncələrinə istinad etmək qərarına gəldik. Hər halda burada qoyduğumuz mövzu ilə bağlı müfəkkirlərimizin gəldikləri müəyyən qənaətlər var ki, onların üzərindən daha məqbul saydıq. Burada dünyanın və insanın təkamül prosesində götürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O başqa məsələdir ki, insan özü və dünyanı təkamül məsələsində qabaqlamaqla bəşəriyyət üçün ciddi təhlükelərə, global böhranlara da səbəb olur. Ona görə də, ən doğru olanı insanın təkamül məsələsində dünyanı və özünü təhlükəyə atmamışdır. Əslində təkamül məsələsində özünü və dünyanı sürətlə qabaqlayan (sıçrayışlara üz tutan) insanlar və xalqlar üçün mədəniyyət, əxlaqi-estetik anlayışlar əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Artıq təkamül deyil,

sıçrayışlarla dünyanı və özünü idarə etməyə çalışan bəşəriyyət üçün ali mədəniyyət mənasızlaşır. Əgər dünyaya sürətlə dəyişirsə, onu dəyişən insan özü də sürətlə dəyişir və bununla da dünya və insanın təkamül prosesində irəliləyişi harmoniyası pozulur. Çünki tərəqqi, dəyişiklik təbiətin qanunlarına antaqonizm dərəcədə zidd olmaqlıdır. Bizcə, bununla vağlı

Azərbaycan Türk şair-müfəkkiri Abbas Səhəh "Tərəqqi və təbiətin qanunu" adlı əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. O, həmin əsərində yazırdı:

Bir müəyyən qanun üzrədir həyat, Bir doğuş, bir təkamül, bir inhitat. Böylə qoyulmuş aləmin banisi, Dəyişməkdir tərəqqinin əsası. Dəyişməkdir olanda tərəqqi olmaz, Təbiətin bu qanunu pozulmaz.

Hər zaman fəlsəfi-etik anlamda insanlıq vəzifəsini millət və vətən anlayışları ilə bərabər tutan, hətta ondan üstün tutanlar da tapılır. Bəs, Səhəh üçün insanlıq, yüksək dəyərlərə sahib insan nə deməkdir və o, milli-dini anlayışlardan nə ilə fərqlənir, ya da üst-üstə düşür? O, yazırdı:

Namusi-rəyani çəkən bir umerəyə, Əlbəttə, dilü canla itaət gerek olsun. İnsanlara xidmət edən ərabi-dühaya, Təkrim edilib şəri, riyət gerek olsun.

Xüsusilə də, o, "Şair, şeir perisi və şəhəri" əsərində insanlıq məsələsinin üzərində xüsusi dayanmışdır. Çünki ümmət, millət və vətən naminə çalışdığı bir zamanda bəziləri şairə qənim kəşildilər ki, bu da Səhəhə təsirsiz ötürmüşdü. Səhəh əvvəlcə "Şeir perisi"nin "insanlıq" fəlsəfəsinə uyub ümmət, millət, vətən dərindən uzaqlaşmaq istəsədə, ancaq bu-

nu yenə də son anda bacarmır. Çünki "Şəhəri"nin dili ilə desək, ziyalı millətin, vətənin halına görəndə yarırsam, onun dərindən şərik olmağı özünə borc sayıb çarə tapmağa çalışırsam, o şair, ya da ziyalı deyil. Səhəh belə bir qənaətə gəlirdi ki, əslində ümumi insanlıqdan dənışanlar deyil də, ümmət, millət, vətən naminə, onların azadlığı naminə həqiqəti yazanlar daima incidilmiş, təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Səhəh hesab edirdi ki, digər sahələrdə olduğu kimi, əxlaq məsələsində də tənzümlə olmağımıza əsas səbəb bir tərəfdən islam dininin artıq tələblərə cavab verə bilməməsi və ruhanilərin əlində oyuncağa çevrilməsi, digər tərəfdən Qərbi xalqları tərəqqiyə üz tutduğu bir zamanda onlardan çox geri qalmağımızdır. Səhəhə görə, bununla da hazırda millətin reisi-füqərası, yaşlı-cavanı, dindarı-dinsizi, cahili-alimi olsun demək olar ki, əsasən milli-dini dəyərlərə, o cümlədən milli əxlaqi dəyərlərə əməl etmirlər.

Azərbaycan Türk müfəkkirlərinin Mehəmməd Hadi isə insan, dünya və təkamül məsələsində bir qədər fərqli yol tutmuşdu. O, dünyada ge-

luqları ilə izah olunur. Burada cismani və mənəvi nə varsa Yer kürəsinin daxili qanunauyğunluğu kimi təkamül vasitəsilə "tərəqqi"dən "tənəzzül"ə, "tənəzzül"dən "tərəqqi"yə, "ibtida"dən "ali"yə, "ali"dən "ibtida"ya doğru durmadan baş verməkdədir. Hadi yazırdı:

Dirilmək arzusu ilə ölür, öldük-də millətlər, İnanmışdır buna dünyadakı əhli-həqiqətlər. Ölənələr, öldürənələr həp bu məqsədlə mübarizdir, Bu qanuni-təbiətdir, bütün aləmdə barizdir.

Hadi digər tərəfdən də iddia edirdi ki, inkişaf ancaq irəliləyir, geri dönməzdir, yeni hər şey "ibtida"dən "ali"yə, sadəcə mürəkkəbə doğru getməkdədir. Ancaq Yer kürəsinin "ibtida"dən "ali"yə doğru hərəkətinin özü cəmiyyətlərə görə deyildir. Hər halda ayrı-ayrı cəmiyyətlər eyni dövrdə "ibtida"dən "ali"yə doğru getməmişdir və indi də aşağı-yuxarı getmir. Burada iki məsləni fərqləndirmək lazım gəlir. Birincisi, ümumilikdə Yer küre-

şündə insana münasibətdə ikilik var; bir tərəfdə heyvandan insana çevrilən təbiətin yaratdığı insan, digər tərəfdə səmavi dinlərdə ortaya qoyulan Yaradanın yaratdığı Adəmdən törəmiş insan. Bizcə, Hadinin daha çox tənqid etdiyi Təbiətə məxsus insanda o, Allahın zərəsinə gürür. Ancaq maraqlıdır ki, o, bir tərəfdən insanın Allah tərəfindən yaradıldığına inanmaqla yanaşı, ancaq darvinistlərin düşüncəsindən çıxış edərək 40 milyon il bundan əvvəl təkamül yoluyla insanın balıqdan quruda yaşayan heyvana, daha sonra da heyvandan insana çevrildiyini yazırdı.

İnsan, dünya və təkamül məsələsində Azərbaycan Türk müfəkkiri Hüseyn Cavid belə qənaətə gəlirdi ki, yüksək dəyərlərə sahib insan, cəmiyyət arzu edənleri dini əfsanələri bir kənara qoyub bu dünyanın özündə məscidləri, kilsələri, sinə-qoqları məktəblərə, kitabxanalara çevirməlidir. Onun fikrincə, yalnız mərifətli, bilikli bir cəmiyyətdə cənnəti yaratmaq; şəraf və qürurla yaşamaq mümkündür. Əlbəttə, Cavidin bu dediklərində xeyli dərəcədə həqiqət olmaqla yanaşı, elmlə, biliklə yeni maariflənməklə hər şeyin öz həllini tapacağına ümid etmək də doğru deyil. Biz bunu, maariflənməmiş "sovet cəmiyyəti"ndə də gördük. Deməli, əsas problemi yalnız hərf tanımaqla, ya da müxtəlif kitablardan müxtəlif biliklər almaqla həll etmək çox zordur. Bu, yeni bütün cəmiyyətin hərf tanıyıb maariflənməsi ən yaxşı halda, insanlıq yolunda gediləcək yolun başlanğıcı ola bilər. Ancaq işin çox çətin olanı insanlıq fəlsəfəsinin bütün insanlar tərəfindən qəbul edilməsidir. Yeni müharibə yox sülh olsun, şəf deyil xeyir olsun, nifrət deyil sevgi olsun deməklə, insanlıq fəlsəfəsi olmur. Çünki insanlıq fəlsəfəsinin özü ele bütün bunları: sülh üçün savaşmağı, sevgi üçün nifrəti öldürməyi, xeyir üçün şəri dəf etməyi tələb edir. Bu zaman da məlum olur ki, insanlar da, cəmiyyətlər də Tanrıdan, dinlərdən, Ədalətli cəmiyyətdən, Demokratıyadan, Sosializmdən çıxış edərək bu ikili mübarizələrdə məhz özünün doğru yolda olduğunu iddia edirlər. Caviddə bu cür ziddiyyətləri göstərərək, bir çox hallarda sülh dəyənlərin əslində müharibə üçün çalışmaları kimi qəribəlikləri ifadə etmişdir.

Bir sözlə, Cavidin təbrincə desək, "insan olursa insanlar" kəinatda sevgi, ədalətlik, bərabərlik hökm sürür. Bu isə heç bir zaman olmamışdır, bu gün də gerçək deyil və görünən odur ki, gələcəkdə də olmayacaq. Ən yaxşı halda ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə bu olmuşdur, indi də bəzi cəmiyyətlərdə az-çox var, gələcəkdə də hansısa toplumlarda olacaqdır, deyə bilərik. Ancaq yenə də Cavid ümid edir ki, ağıl insanın rəhbəri olsa, nə zaman müharibə, nə zaman sülh etməyin yerini bilsə insanlıq qalib gələcək. Başqa sözlə, qüvvəti ağıl ilə idarə etməklə digər yalançı, zərəfli ideyaları aradan qaldırmaq mümkündür. O, yazırdı:

Bən derim: 'Həpsi laf, inanma saqın! Rəhbər olsun da qüvvətin, ağılın. Yeri gəldikdə sülh üçün çabala, Öylə yer var ki, hərbi aqışla. Quzu gördümmü sev, o, kin bilməz; Canavar qarşı gəlsə parçala, əz. Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim, Sana kainat olur təslim'.

(ardı gələn sayımızda)

Azərbaycan filosoflarının yaradıcılığında insan və dünyanın təkamülü

sinin "ibtida"dən "ali"yə, ikincisi ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, sivilizasiyaların "ibtida"dən "ali"yə doğru inkişafıdır. Bu heç də eyni məsələ deyildir və ola da bilməz. Hər halda Hadi özü də "ibtida"dən "ali"yə doğru hərəkəti bir tərəfdən dünyəvi olaraq, digər tərəfdən islam dini çərçivəsində izah etməyə çalışmışdır. O, bu məsləni dünyəvi şəkildə qiymətləndirməyə çalışarkən dini dünyagörüşdən, o cümlədən idealizmdən kənara çıxır, müsəlman olaraq ələ aldığı zaman isə islam fəlsəfəsi əsasında idealist mövqə tuturdu. Bu ikisinin arasında tərəddüd edən Hadi hərəkət və inkişaf konsepsiyasını əsasən Qurani-Kərim fəlsəfəsi ilə izah etməyə çalışsa da, bununla yanaşı qeyri-ixtiyari "dünyəvi" misallar gətirir. Bu zaman məlum olur ki, insan Adəmdən deyil heyvandan insana çevrilmiş, ancaq heç zaman "heyvani xislət"ndən tam uzaqlaşmamış, bunun nəticəsində də insanlıq tarixi müharibələr, cinayətlər tarixidir. Çünki insan nə qədər "heyvani xislət"ndən uzaqlaşsın saflaşmaq, mərifətləşmək istəsə də, əsasən bunlar faydasız olmuşdur.

Hadinin düşüncəsindəki insan Yaradana məxsus insan deyil, bu insan Yer kürəsinin, təbiətin məhsuludur. Deməli, şairin fəlsəfi dünyagörüşü

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur